

Այն ատեն տեսայ, ոչ պայքարասէր ու ամենի քաղաքական գործիչը, այլ նորը դիւանագէտը: Նոր Քիչմանսօ մըն էր, որ առաջ երբեք չէր երեւցած՝ ի բաց առեալ իր մենամարտներուն մէջ: Նախագահ Ուիլսընը այս խաղին գիմանալու ուժը չունէր: Փորձառու մենամարտողը կը կոուէր՝ ոչ թէ սպաննելու, այլ ղինաթափ րնելու համար: Նախագահ Ուիլսըն իր երկիրը դարձաւ, առանց երեւցող վերքի, բայց սուրը կոտորած:

Քօլօնէլ Հաուզ կը պատմէ թէ ինչպէս, ատեն մը ուր ստիպուած է յանկարծ Անգլիա դառնալ, Պ. Քիչմանսօ իմ քաղաքացիութենէս օգտուեցաւ նախագահ Ուիլսընին միտքը բոլորովին փոխելու եւ զայն իր տեսութեանց բերելու համար: Երբ Փարիզ դարձայ, ապշուեցաւ տեսայ որ նախագահ Ուիլսընը Քիչմանսօյի հետ եկած էր համաձայնութեան մը որ Ամերիկայի վարչապետին կողմէ իր դիրքերուն լքումին համարժէք էր: Նախագահ Ուիլսընի փոփոխութիւնը այնքան կատարեալ էր, որ վերջ ի վերջոյ սկսաւ անգլիական պատուիրակութեան ղէմ մաքառիլ դաշնագրի ծրագրին մէջ պահելու համար պայմաններ որոնց հանդէպ սոսկում յայտնած էր երբ իր դեռ անրիժ իտէալներով Փարիզ նոր հասաւ:

~

Վերջին անգամ որ Քիչմանսօն տեսայ իրր վարչապետ, Հանրապետութեան նախագահի ընտրութեան մէջ ձախողելէն ետքն էր:

Ինք ո եւ է փափաք չէր յայտնած որ զինքն ընտրեն: Ընդհակառակն մինչեւ վերջին րոպէն դիմադրած էր իր մօտիկ մարդոց պնդումին որ թոյլ տայ իր անունը դնել: Միմիայն տեղի տուաւ որովհետեւ շատ մը բարի առաքեալներ, որ յետոյ դաւաճանեցին իրեն, հաւաստեցին անոր թէ Ֆրանսայի շահուն համար պէտք էր ինքը գործերուն գլուխը մնար: Մինչեւ որ խաղաղութիւնը ամբօրէն հաստատուէր ու Ֆրանսան իր վերքերէն բուժուէր:

Երբ՝ ընտրութեան հետեւեալ օրը՝ Փարիզէն մեկնեցայ, կայսրանը եկաւ ինձի երթաք բարով րսելու: Զիսրձեց ձածկել ցաւը զոր կը զգար տեսնելով որ Ֆրանսացիք այնքան շուտով կը մոռնային իր մատուցած ծառայու-

թեանց յիշատակը: «Ժողովուրդները շուտ կը մոռնան» ըսի,—Այո՛, սակայն, չեմ կարծեր որ, պատասխանեց, բոլորովին այս ձեւով վարուէին Անգլիոյ մէջ:

Քիչմանսօ իր ժամանակին մեծագոյն ֆրանսացի պետական մարդը եղաւ, ու թերեւս մեծագոյն ֆրանսացին: Ֆրանսացիք էր իր էութեան բոլոր նեարդերուն մէջ: Մարդկութիւնը՝ իր բնդհանրութեան մէջ առնուած՝ զինքը չէր հետաքրքրեր: Իր միակ հոգը՝ Ֆրանսան էր: Թէ ժողովուրդներ ազատագրուէին, փոյթը չէր, եթէ միեւնոյն միջոցին Ֆրանսան կ'անիրաւուէր: Բայց եթէ Ֆրանսան յաղթական հանդիսանար, հոգը չէր որ ուրիշ ժողովուրդներ տառապէին: Երբ հանրային կեանքի մէջ իր մուտքը գործեց, իր սիրելի Հայրենիքը՝ մինչեւ գետին խոնարհած՝ նուաճուեցաւ էր, իր ասպարէզին վախճանին, կը թողուր Ֆրանսան — եւ ատիկա մեծ մասամբ իր քանքերուն շնորհիւ — եւրոպական ցամաքամասին ամենէն հզօր երկիրը դարձած:

ՏԱՎՐՏ 1038 ՃՕՐՃ

★ ★ ★

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԵԾ ՄՏԱԽՈՐԱԿՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Առէք Պ. Քիչմանսօն: Անիկա գիտական միտք մըն է՝ ամենախրական արժէքով: Դարուն հետ կը քալէ: Ես զայն՝ նոր մարդոց մէջ առաջին կարգը կը դնեմ: Խորհրդարանին մէջ, մին է անոնցմէ որ արդիական ատենաբանին ճշմարիտ լեզուն կը խօսին, յստակութեան, ճշգրտութեան ու տրամաբանութեան լեզուն մը: Ըստ իս՝ իր ճառերը բարձր են կամայէթթայի ճառերէն, ճիշտ որովհետեւ պարզ կը մնան եւ ո եւ է հետաքրքանութեան մէջ չեն ընկղմիր:

(1882)

ԻՄԻԼ ԶՈԼԱ

Մտքով ճապուղի է եւ ալլապան. նկարագրով բուռն է ու հատուկ Պիտի չորգողի, գիտեմ, եթէ բռնմ որ կան բաներ զոր իշխանութենէն նախամեծար կը համարի: Գործողութեան զգացումն ունի, եւ կարելի է ըսել թէ իրեն համար՝ ապրիլ, զործել կը նշանակէ: Բայց նոյն ատեն փիլիսոփայ է եւ անշուշտ աւելի ձգտուած դէպի մաւաւոր գործունէութիւնը քան ինչ որ պատշաճ է կառավարութեան պետի մը կամ նոյն իսկ կուսակցութեան պետի մը:

Այդ փիլիսոփայական ձգտումները ցոյց տուաւ, երբ ներքին գործոց նախարար ըլլալով, արգէն ինքն էր ամբողջ նախարարութիւնը՝ դեռ անոր պետը չդարձած: Այն ատեն, ընկերավարականներուն դէմ հանեց վարդապետութիւններն ընկերական ազնոստիկութեան մը, որ մեծաշուք էր ու մեյամադձիկ, բայց որ ապահովապէս օտար մնացած էր բոլոր վարչապետներուն որ Ֆրանսայի մէջ իրարու յաջորդած են Խորհրդարանական ընթացի հաստատումէն ի վեր: Ու դեռ վերջերս, Բոկոլէնի իր ճառը անշուշտ շատ աւելի պիտոնականութիւն ի յայտ բերաւ քան ինչ որ պիտի ուզէին անոնք որ այժմեան ընկերական վիճակէն կը տատային: Ասիկա չէ որ տեւական կը դարձնէ վարչապետները: Թէեւ երբեք իր դաւանած վարդապետութիւնները չէ փոփոխած եւ այսօր իսկ ինչպէս 1870ին ազատական հանրապետական է եւ հայրենասէր, իր զաղափարներուն անակնկալ արտայայտութիւններով կը դարմացնէ, իր սկզբունքներուն մէջ անյեղի՝ անոնց կիրարկման մէջ շուարեցուցիչ գիւրաշարժութիւն մը ցոյց կուտայ: Իր մտքին խորին միութիւնը առերեւոյթ հակադրութիւններով լեցուն է, ի ծնէ ազատական, ծնելէ առաջ իսկ ազատական (վասնի զի կապոյտներու հերոսական գերդաստանէ մը կը սերի), նկարագրով ու մտքով՝ հեղինակութեան մարդ է: Յեղափոխական է եւ ամբախավարութիւնը՝ կ'ատէ. մարդասէր, վեհանձն, զգայուն, միեւնոյն ատեն անազոյրոյն է եւ դժնեայ: Իմաստասէր է եւ ընդհանրացնող, եւ իրերու մանրամասնութեանց վրայ նրբակրկիտ ուշադրութիւն մը կը դարձնէ: Ահաւոր է ու հմայիչ: Զգողական է եւ զարհուրելի: Իր ժամանակին ամենէն ջգուտ ատենաբանն է, եւ տէր է գրեթե արուեստին:

(1906)

Ա. Ն. Ա. Հ. Ի. Տ

ՔԼԷՄԱՆՍՕ ԳՐԱԳԻՏ

Արուեստասէր, իմաստասէր, գիտական ուժեղ մշակոյթով մը սնած, կեանքի համար հրայրքով լի, քննադատական շատ վստահ զգացողութեամբ մը եւ վեհանձն խանդավառութեամբ մը օժտուած, իր կեանքն անցուցած՝ հոգեկան ընկերութեանը մէջ մեր ժամանակի մեծագոյն մտածողներուն, ինչպէս Սթուարթ Միլ՝ որուն զործը թարգմանեց, կամ Սփենսըր, որուն կարծեմ բարեկամը եւ զաւ, զարգացած՝ երկար ճամբորդութիւններով ուր գիտողութիւնը ընթերցումներով կուտակուած ծանօթութիւնները կ'անձնակաշաղկէ՝ զանոնք ընդլայնելով, Քլէմանսօ աւելի քան ու է մէկը պատրաստուած էր La Mêlée Sociale, Les Plus Forts, Les Embuscades de la Vie եւ Le Grand Pan զրազէտը դառնալու: Գրագէտ է ան՝ ամբողջ ընդարձակութեամբը զոր կուտանք այս բառին: Իր ոճը հակիրճ է, այլ եւ յստակ ու թրթռուն: Խօսքը ուժգնօրէն ու խորապէս կը փորէ ֆրագին պղինձը եւ մտածումը գայն կը լուսաւորէ: Գիտէ, յանդուգն խտացումներով, արտայայտել պատմութեան ուշադրաւ ամփոփոյգներ, նկարագիրներ նշանակել, արուեստի զգայութիւններ, տարուիւնեան բնականարներ, երազի առարաններու յառնումներ, դեռացող ու սպանիչ կեանքի դարմանալիքներ ոգի: Գիտէ իրերուն իմաստը եւ անոնց ճակատագրականութիւնը՝ ահաւոր ու զեղեցիկ բնութեան մէջ, տիեզերական կոտորածին զօհ դարձող էակներուն եղբրական բաղդը: Գիտէ թէ ինչքան կուտակուած մահերէ շինուած է խոտը որուն վրայ կը կոխէ, ծաղիկը զոր կը հոտտէ, թէ ինչքան անարդարութիւններէ, բռնութիւններէ եւ արիւնաթաթաւ յափշտակութիւններէ կազմուած է մարդկային ցաւը, որուն կը պատմէ մարտիրոսագրութիւնը որ, աւագ, տիեզերքի հետ միայն վերջ պիտի գտնէ:

(1906)

ՕՐԹԱՎ. ՄԻՌՊՈ

Ամիենի մեջ Ռրենկ Կոպլի լուսարձակի բացման Գլխամետրի արտասանած նախն առիւ (7 հոկտ. 1907).—

Այն շատ լաւ ընդլայնուած եւ ուսումնասիրուած ճառը զոր Պ. Քլէմանսօ արտասանեց է, այնքան նշանաւոր է զազափարներու զօրութեամբ ու ճշգրտութեամբ որքան ձեւին շեշտովը, ճշգրտութեամբը, զեղեցիկութեամբը:

Պ. Քլէմանսո արդարեւ առաջնակարգ ատե-
նարան մըն է, որուն իր հակառակորդներն
անգամ չեն կրնար իրենց սքանչացումը զլա-
նալ: Միայն յանպատրաստից խօսող մը,
սարսափազդեցիկ տրիրուն մը, քաղաքական
բանավէճերու բոլոր դիպումներուն քաջա-
վարժ ահաւոր զինամարզիկ վարպետ մը չէ:
Ռընէ Կոպլէի յուշարձանին առջեւ, ցոյց
տուած է թէ կարող է հասնիլ ամենէն զի-
տուն, ամենէն բարձր պերճախօսութեան, ու
զրահմուտներն այնքան հմայել որքան խոր-
հըրդարանական ժողովները նուաճել: Ոչինչ՝
ուսուցիկ, ոչ մէկ հեռուորականութիւն, իր խօ-
սելու սեղմ ու ժուժկալ ձեւը կը յիշեցնէ ա-
տիկեան մեծ ատենաբանները, եւ արդէն իր
ճառին մէկ հատուածը աւելի եւս որոշապէս
մեզի ցոյց կուտայ թէ զանոնք ինչքան լաւ
կը ճանչնայ ու կը հասկնայ:

(1907)

ԺԱՆ ԺՈՌԵՍ

Իսկապէս, Քլէմանսո զրականութեան
մարդ մըն է, եւ միշտ զրականութեան մարդ
մը եղած է իր խորհրդարանական վիճակա-
փոխութեանց մէջէն: Յատկութիւններն ու
թերութիւններն ունի այդ պաշտօնին, մղում-
նականութիւնը, յանկարծաբար խեղու-
թիւնը, բնաւորութեան փոփոխականութիւ-
նը, այլ նաեւ դիտողութեան ձիրքը, մարդ-
կային գործերու ճաշակն ու հետաքրքրութիւ-
նը որոնցմով կը բնորոշուին անոնք որ զրիչ
մը կը բռնեն ու կը գործածեն: Այդ է որ կը
բացատրէ եօթանասունեութ տարեկան մար-
դուն հրաշապատում բաղդը: Պոլիտիկոսը, որ
միմիայն պոլիտիկոս է, խիցի մը պէս կ'ան-
հետանայ հանրային կեանքի ալեծփոփոխութիւն
մէջ: Բժիշկը, զգուած իր արհեստէն որ շատ
մօտիկ է տառապանքին, յիսունին մօտ՝ կը
խոկայ, կը դիտէ, բայց չի գործեր: Գրական-
նութեան մարդը, որ երիտասարդ ու առողջ
կը մնայ շնորհիւ այդ դժնդակ այլ եւ զմայ-
լելի դատանքին — որուն պարզեւած վստիւ-
ները զրոյի մարդոց անձանթ են, — միշտ
պատրաստ է վերանորոգուելու: Գրուած ու
տպուած մտածման տարածումէն ու ամենու-
րեք թափանցումէն դատ, ատիկա է մին այն
պատճառներէն որով զրականութեան մարդի-
կը աշխարհը կը վարեն: Պատերազմի ու խա-
ղաղութեան աշխատութիւնները անոնց սի-
ջամտութեամբ կը կենսաւորուին: Երիտա-
սարդութեան Աղբիւրը, թանաքամանն է: Գրա-
կանութեան մարդ մ'ըլլալուն համար է որ

Քլէմանսո, որոշ բոպէի մը փնտեց պատե-
րագմին կայունացման, Գերմանիոյ ամբողջ
աշխարհի դիմագրկուն խորին պատճառը, եւ
երեւան հանց դաւաճանութիւնը: Գրակա-
նութեան մարդ մ'ըլլալուն համար է որ զին-
ւորին սրտին ճամբան գտաւ, եւ ընտրեց ու
դատեց պետերու պետը կոխներու: Կրակին
մէջ: Ատոր միացուցէք շինական ելիէ ոչ
գեղջուկ՝ խորք մը, որ մտաւորականը ծնն-
դավայրի հողին հողովր կը գորացնէ եւ բա-
նակոտողը՝ յեղափոխական շրջանով: Քլէ-
մանսո՝ ճիշտ է՝ հանրապետական աւանդու-
թեան կը պատկանի, բայց վերջապէս աւան-
դասէր մըն է:

(1917)

ԼԷՈՆ ՏՈՏԷ

ՔԼԵՄԱՆՍՈՅԻ ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու անգամ՝ իր կեանքին մէջ, Քլէ-
մանսո իր էլպա կողքի վերադարձն ունեցաւ,
Հարիւր Օրերէն աւելի տեւական յաջողու-
թեամբ մը: Իւրաքանչիւր անգամուն՝ պէտք
եղաւ որ յաղթէր ատելութիւններու, բարկու-
թիւններու, նախանձներու, իւրաքանչիւր ան-
գամուն՝ թուեցաւ թէ պիտի ծովամուշն կոր-
սուէր ճակատագրին վիհերուն մէջ: Ինչ որ
շատ է եղական, այն է որ, այդ գործողու-
թեան մարդը իր զրիչով յառաջ բերաւ
բաղդի արտասովոր վերականգնումները: Ինչ-
քան միայնակ կ'երեւար Փանամայէն յետոյ,
ու նոյնքան միայնակ՝ 1914էն ու 1915էն յետոյ:
Կը յիշեմ այդ սեւ օրերը ուր ամէն կողմէ
զինքը կը հալածէին: Այդ միջոցին, Ֆրան-
սացիներ գտնուեցան որ լ'Օմ Անյէնէ թերթին
ջնջումը կը պահանջէին, ուրիշներ որ զրա-
գէտին բանտարկումը կ'ուզէին: Ոչինչ կ'ը-
ցուց Քլէմանսոն: Ան կը կատարէր իր գործը որ
հրաշալի պիտի ըլլար երիտասարդի մը մօտ,
որ ձերուհի մը մօտ առասպելակերպ էր: Զորս
տարիի չափ անցաւ: Մեծ նախարարութիւն-
ները ետեւէ ետեւ փլած էին: Քլէմանսոն կը
շարունակէր քալել մինակ, անզրդուելի, ան-
ընկճելի: Յանկարծ, բաղդը իր վճիռը տուաւ:
Չեւ գիտեր ինչ շունչ մը երկրին վրայէն ան-
ցաւ, միահամուռ վստահութիւն մը, բարկու-
թիւնը ժողովուրդի մը՝ որ իր պետը կ'ընտրէ
և այլ եւ ուրիշ պետ պիտի չուզէ: Մարդը որ
նախորդ օրը իր կաղամարն ու գրիչն ունէր
միայն, յանկարծ տեսաւ որ իր ձեռքերուն
մէջ ունէր, ամենէն ահաւոր բոպէին, ամբողջ
աղդի մը ուժը:

(1918)

Ժ. Հ. ՌՈՆԻ ԼԷՆԷ